

Wolwevershaven 31-33, gemeente Dordrecht

Een opgraving, variant archeologische
begeleiding

M.C. Dorst
2025

Vakteam Erfgoed /
Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

Dordrecht Ondergronds 164

Wolwevershaven 31-33

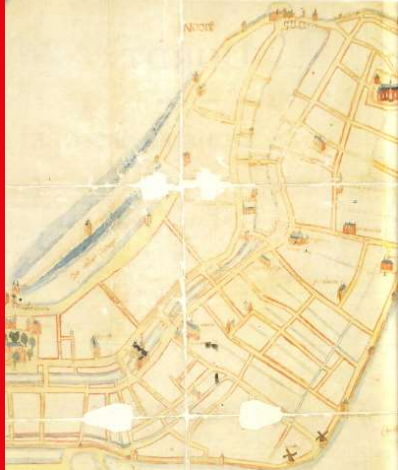
Een opgraving, variant archeologische
begeleiding

M.C. Dorst

2025

Gemeente Dordrecht
Vakteam Erfgoed/Archeologie

Colofon

ISSN: 1876-2379
Tekst: M.C. Dorst
Inhoudelijke toetsing: J. Hoevenberg
Redactie: J. Hoevenberg
Afbeeldingen: Gemeente Dordrecht, Vakteam Erfgoed/Archeologie, tenzij anders vermeld
Vormgeving: M.C. Dorst
Drukwerk: n.v.t.
Uitgave: Gemeente Dordrecht, december 2025

Gemeente Dordrecht, Domein ROB (Ruimtelijke Ontwikkeling en Beheer)
Cluster Ruimtelijke Strategie & Beleid / Vakteam Erfgoed / Team Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl / www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2025

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

1 Inleiding en onderzoekskader	5
1.1 Onderzoekskader	5
1.2 Administratieve gegevens	5
1.3 Samenvatting resultaten onderzoek	6
2. Gegevens onderzoeksgebied	7
2.1 Plangebied, te onderzoeken delen en huidig grondgebruik	7
2.2 Uitgevoerde werkzaamheden	8
3. Bureauonderzoek	11
3.1 Geologie en stedelijke ontwikkeling	11
3.2 Archeologische verwachting	19
4. Doel en vraagstellingen	21
5. Veldwerk	23
5.1 Methoden	23
5.2 Onderzoeksresultaten	24
5.2.1 Bodemopbouw	24
5.2.2 Archeologie	27
5.2.1.1 Sporen (1e helft) 17e eeuw	27
5.2.1.2 Sporen 19e - 20e eeuw	29
6. Samenvatting en conclusies	35
Bronnen	37

De Wolweershaven in 1940 met een zicht op het pand Wolweershaven 31-33 (rood) (RAD inventarisnr. 552_405291, bewerkt door Dorst 2025).

1 Inleiding

1.1 Onderzoekskader

Tussen 21 februari en 27 oktober 2025 is in het plangebied Wolwevershaven 31-33 in de gemeente Dordrecht een archeologische opgraving, variant archeologische begeleiding uitgevoerd. Dit gebeurde in het kader van een (gedeeltelijk) sloop- en nieuwbouwplan. Het plangebied ligt in de historische binnenstad van Dordrecht, namelijk op het Poortzijde eiland (de rivierzijde). Aangezien de grondwerkzaamheden dieper reikten dan de vrijstellingsgrens van 0,4 m – mv was een archeologisch onderzoek verplicht. Op de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht geldt voor het gebied een zeer hoge verwachting op aanwezigheid van archeologische resten uit de Nieuwe Tijd.

In opdracht van PB Woonconcepten is door het vakteam erfgoed van de gemeente Dordrecht een archeologisch onderzoek uitgevoerd.¹ Dit bestond uit een bureauonderzoek gevolgd door een opgraving in de vorm van een archeologische begeleiding². Het doel van het veldwerk was het documenteren van de aanwezige archeologische resten die door de graafwerkzaamheden zouden worden verstoord. Dit document betreft de rapportage van de resultaten van het veldwerk. Voorafgaand aan het veldwerk is een bureauonderzoek uitgevoerd op basis waarvan een archeologische verwachting is opgesteld. Deze resultaten van het veldwerk zijn hieraan getoetst en besproken.

1.2 Administratieve gegevens

Aard onderzoek:	Bureauonderzoek en opgraving (variant archeologische begeleiding, protocol 4004, BRL 4000, v 4.1)
Projectcode:	DDT 2024-7
ARCHIS:	Onderzoeksmeldingsnummer 5692019100
Periode:	Nieuwe Tijd (17 ^e -19 ^e eeuw)
Datum onderzoek:	21 februari tot 27 oktober 2025
Gemeente/wijk:	Dordrecht/historische binnenstad
Straat:	Wolwevershaven 31-33
Provincie:	Zuid-Holland
Kaartblad:	38C
RD-coördinaten:	Centrum 105.237 / 425.779
Opdrachtgever:	PB Woonconcepten
Contactpersoon:	dhr. S. de Blaay
Uitvoerder(s):	Gemeente Dordrecht, Vakteam Erfgoed/Archeologie
Medewerker:	dhr. M.C. Dorst (senior KNA-archeoloog)
Bevoegde overheid:	Gemeente Dordrecht
Autorisatie onderzoek:	dhr. S. Langenberg (clustermanager Ruimtelijke Strategie & Beleid)
Autorisatie rapport:	mevr. J. Hoevenberg (senior KNA-archeoloog)
Status rapport:	door bevoegd gezag goedgekeurde definitieve versie, 11-12-2025
Archivering:	Digitaal: Archief Vakteam Erfgoed/archeologie E-depot Nederlandse Archeologie http://www.dans.knaw.nl Analoog: Archief Dordrechts Museum/Stadsdepot gemeente Dordrecht

1 Het onderzoek vindt plaats conform de eisen in het Omgevingsplan gemeente Dordrecht, Archeologische Waarde 1.

2 Conform het gemeentelijk advies archeologie 24A62, J. Hoevenberg, d.d. 02-04-2024.

1.3. Samenvatting resultaten onderzoek

Binnen de te ontgraven diepte zijn alleen antropogene aanplempings-/ophogingspakketten aangetroffen. Het diepere niveau kan gedateerd worden in de eerste helft van de 17^e eeuw en het hogere niveau lijkt een sloop- en ophogingspakket te zijn uit de periode van rond de bouw van het huidige pand in 1851.

De oudste aangetroffen bebouwing is een deel van de 17^e-eeuwse borstwering die langs de Oude Maas lag. Deze is aangelegd in de periode tussen 1629 en 1645 en maakt dus dieper gelegen nog deel uit van de huidige kademuur.

Inpandig zijn enkele muren aangetroffen die waarschijnlijk deel uitmaakten van de oudere, 17^e-eeuwse huizen die op dit perceel stonden. Deze zwaardere, dragende muren zijn blijkbaar opgenomen in het huidige pand dat in 1851 is gebouwd. Van deze oudere huisfase is een bijbehorend keldertje op het voormalige achtererf aan de rivierzijde aanwezig.

Inpandig het pand uit 1851 zijn enkele vloeren van baksteenklinkers aanwezig. Hierin zaten sporen van (ambachtelijke) activiteiten of meubilaire inrichtingen die gedateerd kunnen worden in de 19^e- en 20^e eeuw.

2. Gegevens onderzoeksgebied

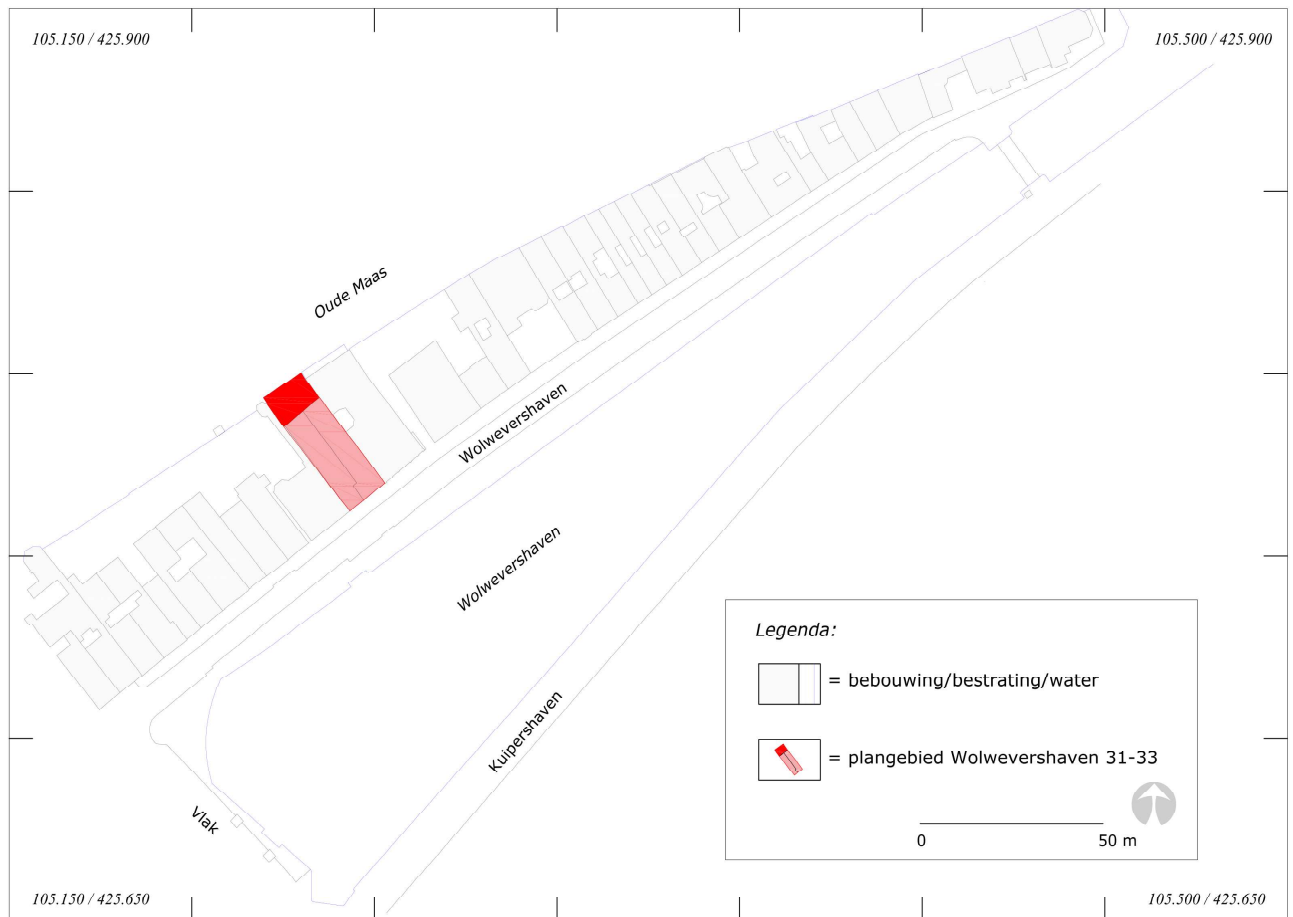
2.1 Plangebied, te onderzoeken delen en huidig grondgebruik

Het plangebied betreft het pand genaamd Oslo aan de Wolwevershaven 31-33 te Dordrecht. Het is gelegen in de historische binnenstad met de voorzijde de straat en haven Wolwevershaven en aan de achterzijde het water van de Oude Maas (afb. 1 en afb. 2).

De begane grond, 29,4 x 12,4 m, is in het eerste deel van het voorhuis gelijkvloers met de straat Wolwevershaven, maar loopt naar achter geleidelijk op. De NAP-hoogte van de straat en begin van de vloer ligt op 2,44 m + NAP. De verharding betreft hier een betonvloer. Het pand heeft aan de achterzijde een verhoogd, open plaatsje van 8,4 x 12,6 m aan het water van de Oude Maas. De hoogte van het loopvlak van dit plaatsje ligt op circa 4 m + NAP en ook hier is een betonvloer aanwezig. Het onderzoeksgebied betreft het gehele oppervlak van de vloer op de begane grond (ca. 364 m²) en het open plaatsje aan de achterzijde van het pand (ca. 105 m²).

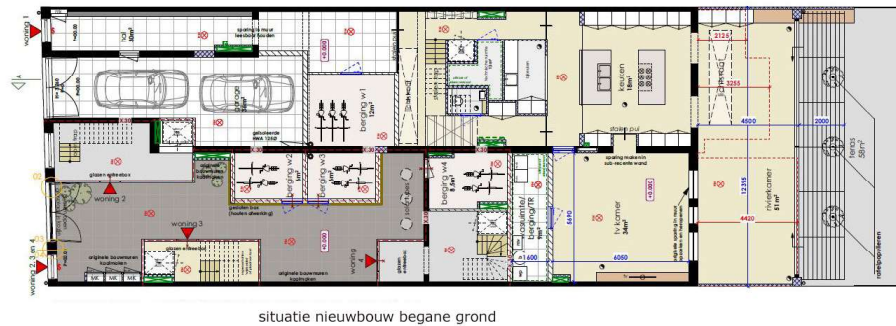
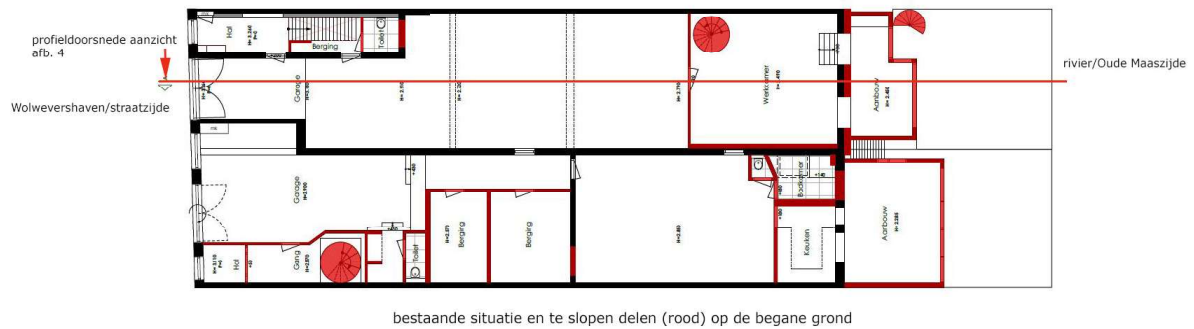
Afb. 1. De ligging van het plangebied Wolwevershaven 31-33 in Dordrecht (rood) (Dorst 2025, vakteam erfgoed).

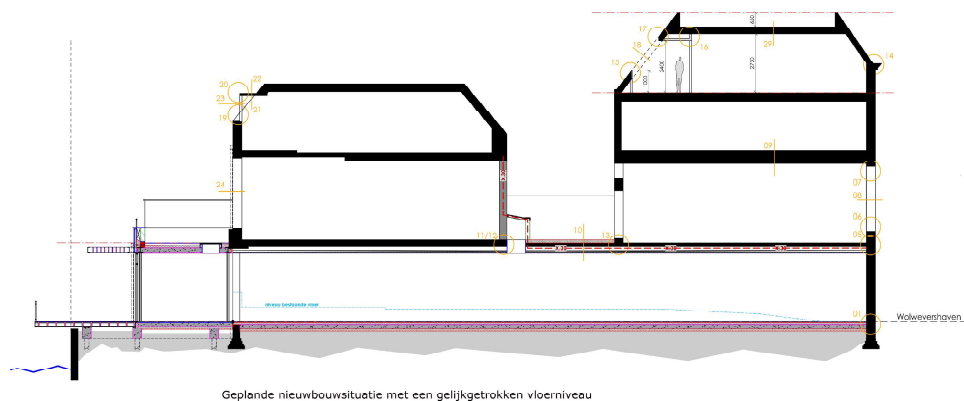
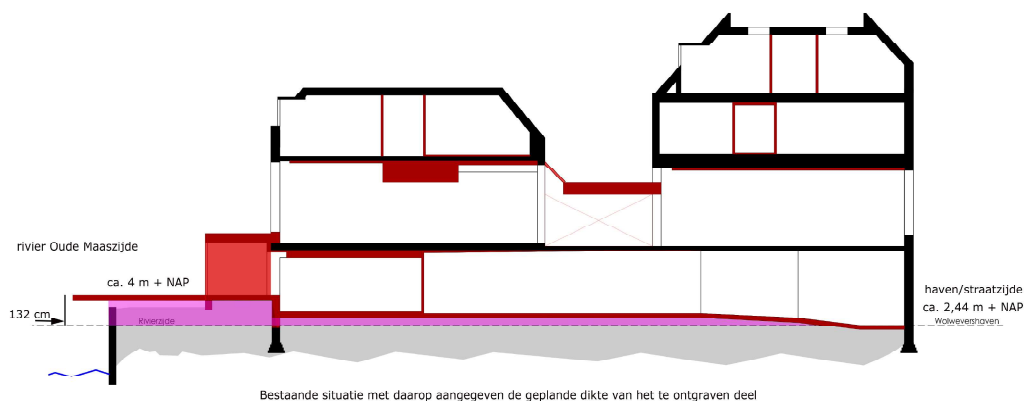
Afb. 2. De ligging van het plangebied met daarin de twee onderzoeksgebieden; het inpandige deel op de begane grond (roze) en het open achterplaatsje (rood) (Dorst 2025, vakteam erfgoed).

2.2 Uitgevoerde werkzaamheden

Aanleiding voor het archeologisch onderzoek is een herinrichtingsplan waarbij binnen de twee onderzoek locaties sprake zal zijn van grondwerkzaamheden (afb. 3 en 4). De betonvloer op de begane grond zal worden verwijderd en het verloop naar achter zal worden ontgraven zodat een gelijke vloer wordt gerealiseerd. Het nieuwe vloerniveau zal liggen rond de 2,44 m + NAP (afb. 4). Ook de verhoging van het open, achterplaatsje zal tot dit niveau worden verlaagd. Inpandig is dus een oplopend deel afgegraven en binnen het achterplaatsje is een pakket van circa 150 cm ontgraven. Vervolgens is over het gehele geëgaliseerde oppervlak van Wolwevershaven tot aan de Oude Maas een nieuwe vloer gerealiseerd.

Afb. 3. Het plangebied met boven de bestaande situatie en de raai van het profielbeeld (zie afb. 4). Onder: de beoogde nieuwbouwsituatie op de begane grond (plantekening Stijl Architectuur, d.d. 26-10-2023, besteknr. 022-918m bewerkt door Dorst 2025).

Afb. 4. Een profielbeeld over het plangebied met boven de bestaande situatie en in rood aangegeven de te verwijderen vloeren en in roze het te ontgraven bodemtraject. Onder: de beoogde nieuwbouwsituatie waarbij sprake is van een gelijkvloerse verharding van Wolwevershaven tot aan de Oude Maas (plantekening Stijl Architectuur, d.d. 26-10-2023, besteknr. 022-918m bewerkt door Dorst 2025).

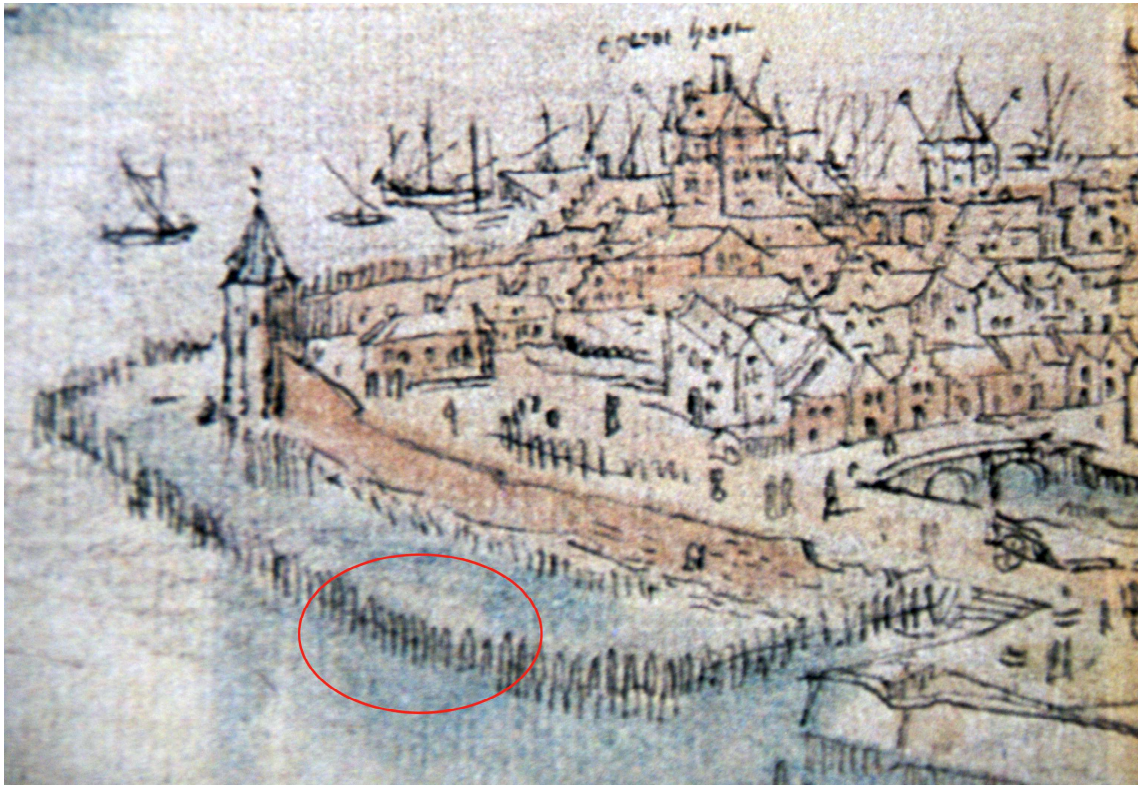
3. Bureauonderzoek

3.1. Geologie en stedelijke ontwikkeling

Tot in de 16^e eeuw lag het plangebied nog geheel binnen het water van de Oude Maas (afb. 5). Omstreeks het midden van 16^e eeuw werd een (mogelijk opgeslibd) deel van rivier door middel van een palenrij afgezet. Dit is beter te zien op een kaart van Anthonis van Wyngaerde uit, vermoedelijk 1544; hierop is te zien dat het water vóór de stadsmuur (aan de huidige Kuipershaven) met palen is afgezet (afb. 6). Het gebied hierbinnen is vervolgens drooggelegd en opgehoogd.

Afb. 5. Het planbied bij benadering weergegeven op een uitsnede van een kaart van Jacob van Deventer die de situatie rond 1558 weergeeft. Het is gelegen in een groengrijze strook die waarschijnlijk een aan-/opslibbing weergeeft (NA, inventarisnr.: NL-HaNA_4.DEF_1.2, bewerkt door Dorst 2025).

Afb. 6. Het gebied van de latere Wolwevershaven op een uitsnede van een tekening van Anthonis van den Wyngaerde uit (waarschijnlijk) 1544. Hierop is de houten palissade goed te zien. Deze zal zijn aangebracht om zand, slib en opgeworpen grond en stadsafval vast te houden. Het noorden is onder. In rood is de locatie van het plangebied aangegeven; het is niet zeker waar de grens van deze palenrij in eerste instantie lag. Mogelijk lag de palenrij ter hoogte van de huidige westelijke kademuur van de Wolwevershaven en in dat geval lag het plangebied nog geheel in het water van de Oude Maas (Collectie Ashmolean Museum, Oxford, referentie. nr. WA.SUTH.B.1.328.1, bewerkt door Dorst 2025).

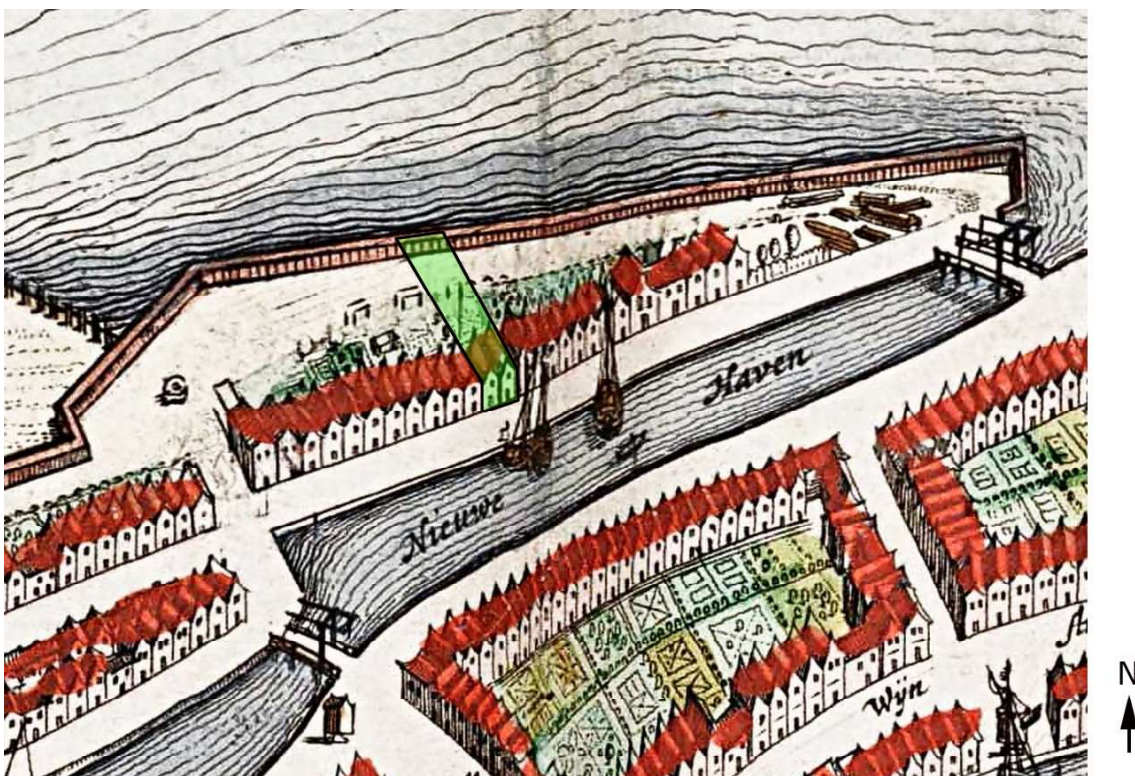
In eerste instantie wordt het hele aangeplempte deel nog als droog land aangegeven. Maar in 1609 wordt hierin ook een haven gegraven. Deze wordt verbonden met de ten zuiden hiervan gelegen Nieuwe Haven uit 1409. Omdat de Nieuwe Haven geen doorstroming had, was er waarschijnlijk sprake van steeds terugkerende dichtslibbing van deze haven. Om dit probleem op te lossen is vermoedelijk een doorsteek gemaakt naar de nieuwe Wolwevershaven. Zodoende ontstond er vanuit de Oude Maas doorstroming in beide havens waardoor er geen of minder last was van neerslaand slib.

Vermoedelijk is in deze herinrichtingsfase ook sprake van een tweede fase van landwinning in de Oude Maas. De strook grond die nu de straat Wolwevershaven is, was mogelijk al voorzien van een verdedigingswerk; een houten palissade met op de kop bij de Nieuwe Haveningang een bolwerk dat de naam Damiatebolwerk kreeg (afb. 7). Er zijn nog geen huizen op/aan de Wolwevershaven gebouwd.

Afb. 7. Een uitsnede van een kaart van Willaert uit 1629 waarop de inrichtingssituatie Wolwevershaven te zien is. Het gebied van de huidige straat/kade Wolwevershaven is herkenbaar als de houten palissade met aan de haveningang (midden links) het bakstenen Damiatebolwerk. Voor de palissade is een mogelijk tweede fase van landwinning herkenbaar als een laaggelegen strook groen met een vlechtwerkbeschoeiing. In rood is bij benadering de locatie van het plangebied Wolwevershaven 31-33 aangegeven (Collectie Dordrechts Museum, objectnr. 842415, bewerkt door Dorst 2025).

Aanvankelijk werd het verlengde van de Nieuwe Haven ook aangeduid als Nieuwe Haven (afb. 8). Langs de nieuwe haven is, in ieder geval vanaf 1645, een rij huizen aanwezig. Deze hadden aan de achterzijde een open erf dat grensde aan een weg die langs een lage bakstenen muur liep. Dit zal geen hele hoge verdedigingsmuur zijn geweest, maar een circa 1,5 m hoge muur die de verschillende nieuwe bolwerken aan deze stadsuitbreiding verbond. Vermoedelijk betreft het open plaatsje aan de achterzijde van het huidige pand Wolwevershaven 31-33 deze voormalige weg langs de muur. Gezien de grootte van het plangebied is het mogelijk dat er oorspronkelijk twee panden op deze locatie stonden. Dit is echter onduidelijk; op de eerste, echt betrouwbare (kadastrale) kaart van 1832 is in ieder geval al sprake van één groot pand (afb. 10). En aangezien het huidige pand dateert uit 1851, zal - indien er sprake is van oorspronkelijk twee panden - het grote pand op de kadastrale minuut van 1832 een samengevoegd pand zijn of een tweede bouwphase. Ook tijdens het bouwhistorisch onderzoek dat is uitgevoerd in 2023 zijn hiervoor geen aan- of afwijzingen gevonden.³

Afb. 8. De Wolwevershaven, hier nog Nieuwe Haven genoemd, op een uitsnede van een kaart van Blaeu uit 1645. Op de hele kade is hier bebouwing aangegeven met in groen de vermoedelijke locatie van het plangebied Wolwevershaven 31-33 (RAD inventarisnr. 551_40016).

3 Nipius 2023 en pers. communicatie 2025.

Gedurende deze periode subsidieerde het stadsbestuur onder andere de ambachten wolvenwerking en lakenbereiding. Deze werklieden werden ook wel wolwevers of drapeniers genoemd en aangezien met name deze beroepsgroepen zich hier vestigden, werd het al snel Wolwevers- of Drappierskade en -haven genoemd.⁴ Na de Vrede van Münster in 1648 is de noodzaak van een verdedigingsmuur met bolwerken langs het water minder urgent geworden. Vermoedelijk zal ergens in de tweede helft van de 17^e eeuw of begin van de 18^e eeuw de muur zijn afgebroken tot maaiveldniveau en zal de weg daarlangs zijn functie hebben verloren. Deze zal zijn opgeheven waarbij de huispercelen doorgetrokken werden tot aan het water van de Oude Maas.

Er zijn vrijwel geen oude voorstellingen bekend waarop de situatie van vóór het huidige pand uit 1851 te zien is. Op een aquarel uit 1792 is het plangebied vanaf de Oude Maas te zien, maar hierop is vrijwel niets van de bebouwing te zien (afb. 9).

Afb. 9. Het plangebied (in rood) afgebeeld op een uitsnede van een aquarel uit 1792, gezien vanaf de Oude Maas tegen de achterzijde. Hierop is te zien dat de (verdedigings- en) kademuur per perceel verschillend in hoogte is. Verder is er een open plaatsje te zien waarop een grote boom staat. En er is op de muur een uitbouw of zogenoemde Maaskamer (theekoepel) boven het water aanwezig. Van het pand of panden zijn alleen wat dakdelen te zien. De verschillende hoogtes van deze dakdelen kunnen mogelijk (nog) wijzen op een eventuele aanwezigheid van twee 17^e-eeuwse panden op deze locatie (RAD inventarisnr. 552_231757, gemeentelijke prentverzameling; catalogus-Overvoorde 131).

Met de komst van de kadastrale minuut van 1811-1832 is er voor het eerst een betrouwbare optekening van de bebouwingssituatie voorhanden (afb. 10).

De eigenaar in 1832 is dan Mr. Adriaan van der Werff en het kavel (nr. 26) betreft een huis en erf. Van der Werff (1764 - 1848) had het in 1808 gekocht terwijl hij ook al in bezit was van het buurpand, het pakhuis Stokholm; de huidige Wolwevershaven nr. 30 (afb. 9).

4 Van Baarsel 1992.

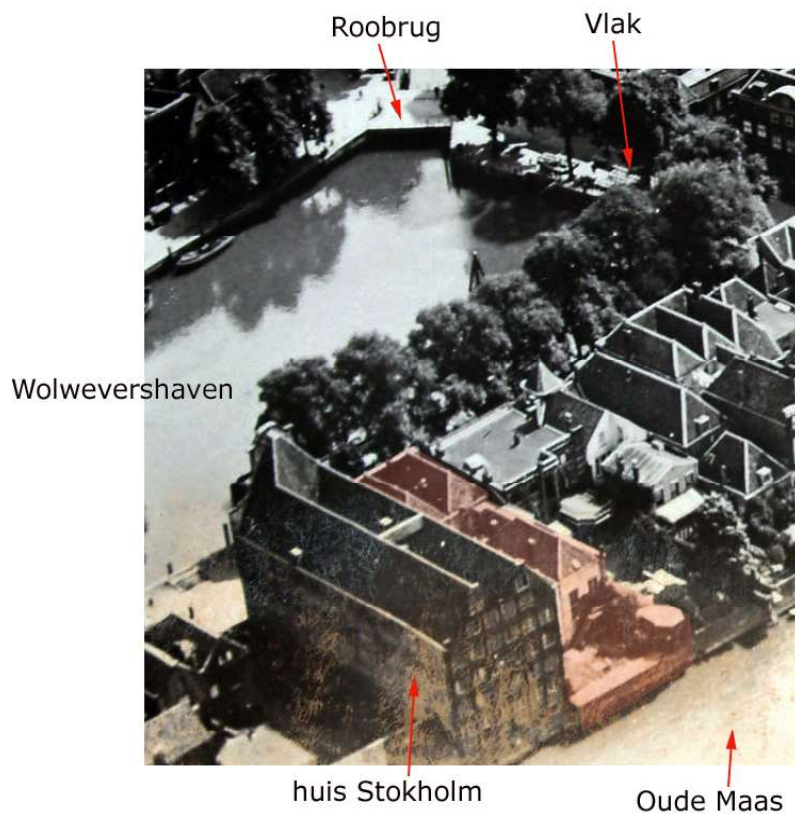

Afb. 10. Het plangebied (rood) weergegeven op de kadastrale minuut van 1811-1832 (minuutplan Dordrecht, Zuid-Holland, sectie F, blad 01 (Beeldbank RCE, MIN08037F01, bewerkt door dorst 2025). In de inzet de eigenaar van het pand in 1832; de advocaat Adriaan van der Werff (RAD inventarisnr. 552_331619).

In 1851 wordt in het plangebied het huidige pand gebouwd. In dat jaar werd de wijnkoper/touwslager/zeilmaker Franciscus Johannes van den Hoogen de nieuwe eigenaar. In welke mate er in dit jaar sprake is van gehele nieuwbouw of grootschalige verbouwing is niet geheel duidelijk; op het oudste bouwbestek uit dit jaar is voornamelijk de voorgevel te zien en niets van de inpandige indeling. Het is dus mogelijk dat het als één pand met twee gescheiden woon-eenheden is gebouwd, maar dit Rijksmonument kan ook bestaan uit twee verbouwde, en onder één gezamenlijke voorgevel, samengevoegde panden.⁵

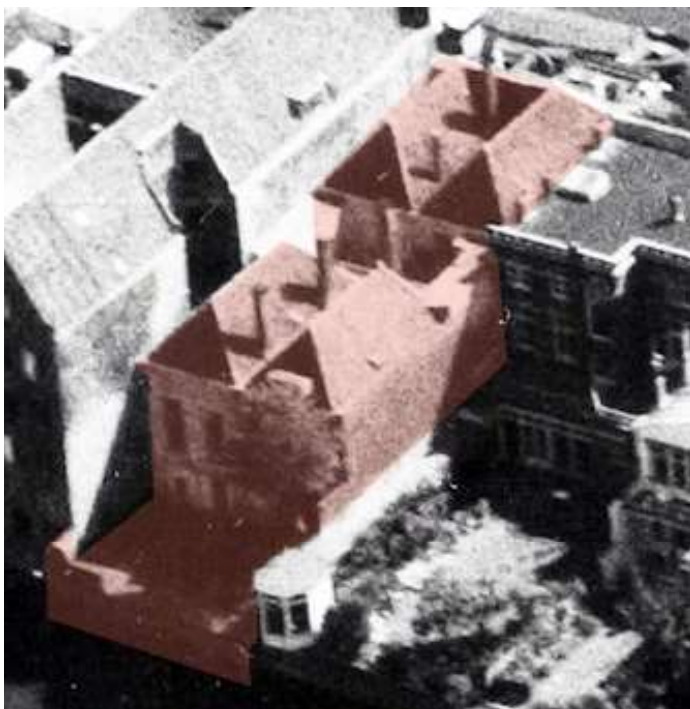
Waarschijnlijk verandert er tussen het bouwjaar en het begin van de 20e eeuw maar weinig aan het pand. Op foto's uit respectievelijk 1924 en 1964 is het pand op luchtfoto's tegen de achterzijde goed te zien. Er lijkt sprake van twee voor- en achterhuizen met dubbele kappen welke gescheiden zijn door een binnenplaats (afb. 11 en afb. 12).

⁵ Zoals al eerder vermeld zijn hier echter tijdens het bouwhistorische onderzoek geen aanwijzingen voor gevonden (Nipius 2023).

Afb. 11. Een uitsnede van een luchtfoto uit 1924. Hierop is het pand van het plangebied grotendeels, aan de achterzijde gezien (RAD inventarisnr. 555_16129, foto door KLM Aerocarto 1924, ID-nummer 002491ZR, bewerkt door Dorst 2025).

Op een iets latere foto uit 1964 is het pand, eveneens aan de achterzijde beter zichtbaar (afb. 12).

Afb. 12. Een uitsnede van een luchtfoto uit 1964 met daarop de achterzijde van het pand Wolwevershaven 31. Op deze foto is het gehele pand goed te zien. Er is sprake van één of twee achter een gezamenlijke voorgevel, samengevoegde panden met dubbele kappen (NIMH (Ned. Instituut voor Militaire Historie), inventarisnr. AKL004701, bewerkt door Dorst 2025).

Ook aan de voorgevel lijkt er weinig te veranderen; op een foto uit de eerste helft van de 20e eeuw is een glimp te zien van het inpandige van het pand. Het is dan in gebruik als pakhuys en garage met een Shellpomp (afb. 13).

Afb. 13. De plint van de voorgevel van het pand Wolwevershaven 31-33 (toen nog nummers 25-26) ergens rond het midden van de 20^e eeuw. Er is een grote, dubbele deur waardoor onder andere auto's naar binnen kunnen rijden. Vóór het pand staat een Shell-pomp (RAD inventarisnr. 309_100655 bewerkt door Dorst 2025).

Op een recentere foto van de voorgevel is te zien dat er tot op heden weinig veranderd is aan de voorgevel van het pand (afb. 14).

Afb. 14. De voorgevel van het pand pakhuys Oslo, Wolwevershaven 31-33 (Archief Vakteam Erfgoed gemeente Dordrecht, Monumentenzorg 2025).

Er zijn weinig archeologische onderzoeken op de Wolwevershaven uitgevoerd. De belangrijkste is gedaan in 2011 aan de Wolwevershaven 4, nabij het Damiatebolwerk.⁶ Hier is onder andere de kade-/verdedigingsmuur aangetroffen. Deze heeft hier een dikte van 1 m en bestaat uit gele en roze bakstenen met een formaat van 21x8,5x5 cm. Op het achtererf was een grote bakstenen oven aanwezig welke tot in ieder geval het midden van de 17^e eeuw in gebruik was. Mogelijk gaat het hier om een oven van een wolverwerker/wolrovers (afb. 15). Daarnaast zijn de funderingsmuren en keldertjes van de oudste, 17^e-eeuwse panden aangetroffen en enkele (in pandige) goten. Grote gesloten (afval)complexen met veel vondsten waren er niet; het afval zal hier direct in het water van de Oude Maas gegooid zijn.

Afb. 15. De 17^e-eeuwse oven die op het achtererf van het pand aan de Wolwevershaven 4 is aangetroffen bij de opgraving in 2011 (uit: Dorst 2011, afb. 15).

⁶ Dorst 2011, gemeentelijk projectcode DDT 1105, Archis zaaknummer 2325245100.

3.3. Archeologische verwachting

Het plangebied ligt tot in de tweede helft van de 16e eeuw nog in het water van de Oude Maas. Vanaf het midden van de 16e eeuw wordt het gebied door middel van een palenrij omgeven om zodoende aan- en opslibbing te bevorderen. Vervolgens wordt het opgehoogd en bij de stad betrokken.

In eerste instantie is er sprake van één aaneengesloten stuk grond, maar doordat de Nieuwe Haven dreigt te verzanden en verlanden, heeft men in 1609 deze haven doorgegraven naar de Oude Maas, waardoor de Wolwevershaven ontstond. Vanaf circa het midden van de 17e eeuw is er sprake van een rij huizen op de Wolwevershaven; ook het plangebied is dan bebouwd. In deze vroegste fase is er sprake van huizen met achtererven die reikten tot een weg/straat die langs de (lage verdedigings)muur langs het water lag. Dit zal een circa 1,5 m hoge muur zijn geweest die enkele bolwerken op het Nieuwe Werk en de Wolwevershaven met elkaar verbond.

Vanaf 1648 waren deze verdedigingswerken niet meer nodig en deze zullen dan al snel zijn afgebroken, waarna de erven van de huizen aan de Wolwevershaven zijn doorgetrokken tot aan het water. De (verdedigings)muur is mogelijk per perceel afgebroken dan wel overeind zijn gebleven. Ook is per perceel de nieuw vrijgekomen grond heringericht; op sommige percelen is het woonhuis tot aan het water naar achter doorgetrokken. Maar op sommige percelen, zoals ook het plangebied, zal dit onbebouwd zijn gebleven. Het is mogelijk dat deze open plaats is gebruikt als laad- en loskade aan de zijde van de Oude Maas of dat er mogelijk ambachtelijke werkzaamheden hebben plaatsgevonden.

Er kunnen bijvoorbeeld ovens aanwezig zijn geweest zoals die is aangetroffen achter het pand Wolwevershaven 4. Op het open achtererf kunnen ook goten/riolen aanwezig zijn die vanuit het pand in de Oude Maas loosden. Inpandig kunnen funderingsmuren, kelders en goten onder de huidige betonvloer aanwezig zijn. Deze kunnen dateren uit de periode eerste helft 17e eeuw tot mogelijk het bouwjaar van het huidige pand in 1851. De eventuele oudere archeologische sporen onder de huidige betonvloer kunnen mogelijk licht werpen op de vraag of hier sprake is van twee, van oorsprong 17e-eeuwse panden die zijn samengevoegd of dat er sprake is van één geheel opnieuw opgetrokken huis in 1851.

Naar verwachting kunnen oudere sporen inpandig direct onder de huidige betonvloer aanwezig zijn. Oudere sporen uit de periode 17e eeuw worden op het open achterplaatsje verwacht onder het circa 1,5 m dikke ophogingspakket dat hier aanwezig is. Deze dateert vermoedelijk uit de 18^e-/19^e eeuw. Eventuele 17^e-eeuwse erfsporen of resten van de straat/weg worden dus pas verwacht op de uiteindelijk maximale ontgravingsdiepte op het open achterplaatsje.

4. Doel en vraagstellingen

Het hoofddoel van het veldwerk was het documenteren van eventueel nog aanwezige archeologische resten die door het graafwerk zouden worden verstoord. Het veldwerk bestond uit een archeologische begeleiding van de graafwerkzaamheden en het zetten van enkele aanvullende boringen. Voor het veldwerk zijn de volgende vraagstellingen opgesteld in het Programma van Eisen:⁷

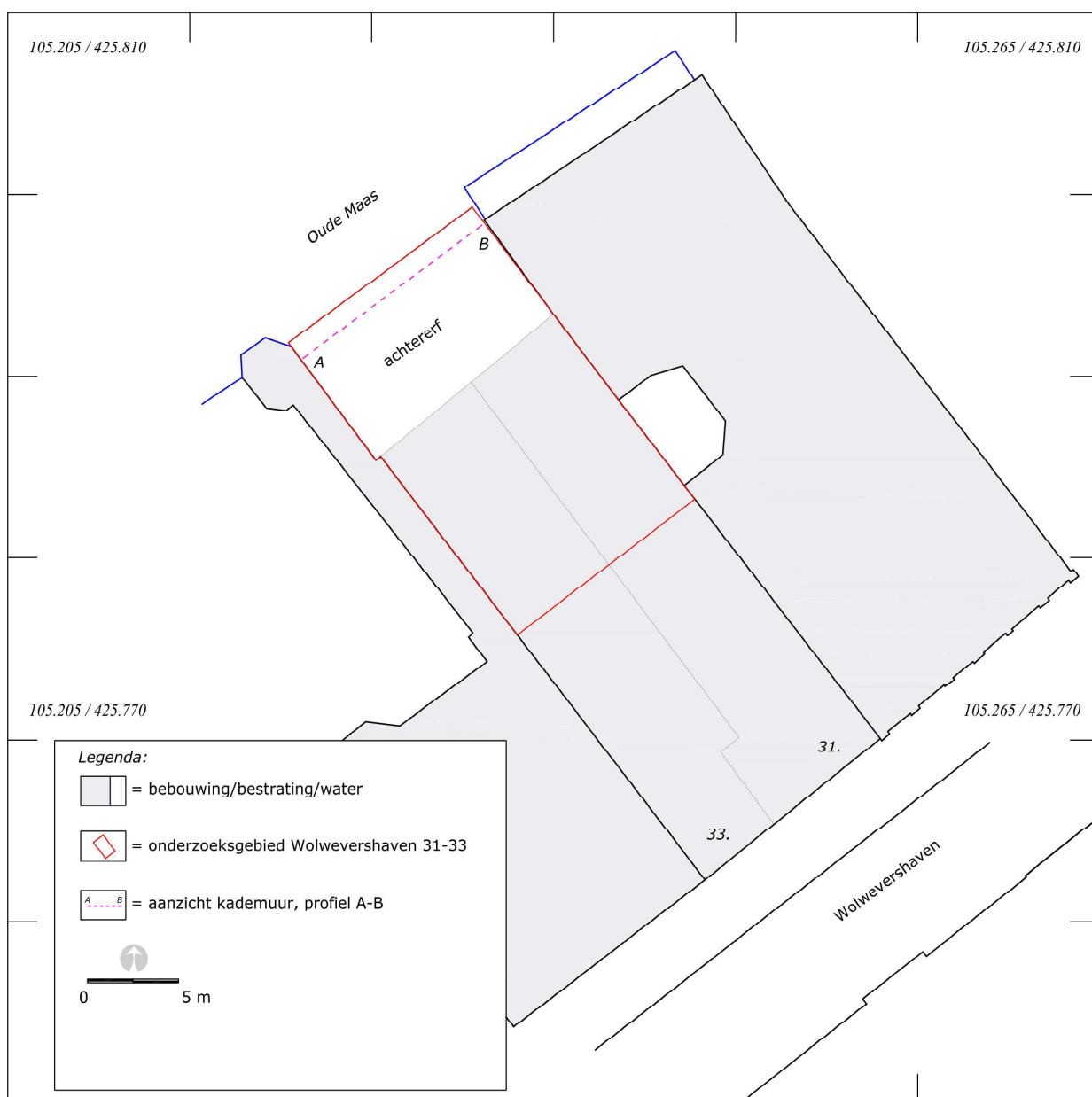
- *Hoe is de bodemopbouw in het plangebied tot op de maximale ontgravingsdieptes in het pand en op het open achterplaatsje? Is het mogelijk de (verschillende) ophogingspakketten (relatief) te dateren?*
- *Zijn er binnen de ontgravingsdieptes archeologische resten aanwezig? En zo ja, wat is hiervan de aard, (relatieve) datering en ligging?*
Specifiek: zijn er aanwijzingen voor ambachtelijk werkzaamheden in de oudste, 17^e-eeuwse periode? En zijn er in de aanwezige (in pandige) sporen aanwijzingen voor het vraagstuk of het pakhuis Oslo bestaat uit twee oorspronkelijk oudere, 17^e-eeuwse panden die zijn samengevoegd of dat er sprake is van een nieuwbouwpand uit 1851.

⁷ Dorst 2021, PvE nr. 2025-1: Programma van Eisen voor een archeologische opgraving, variant archeologische begeleiding in het plangebied pakhuis Oslo, Wolwevershaven 31-33, gemeente Dordrecht. Interne projectcode DDT 2024-7. Gelezen d.d. 11-3-2025. Zie Archis OM-nr. 5692019100.

5. Veldwerk

5.1 Methoden

Het veldonderzoek is, geheel conform het PvA, binnen vijf bezoeken uitgevoerd tussen 21 februari en 27 oktober 2025. Tijdens de begeleiding is de ontgraving in pandig in het achterhuis en op het open achterterf tot een maximale diepte van 2,07 m + NAP (tot ca. 1,6 m diep) ontgraven en begeleid (afb. 16). Er zijn bebouwings- en erfsporen uit de periode 17^e – 19^e eeuw gevonden en gedocumenteerd. Er zijn enkele vondsten, keramiek en bouwmaterialen, verzameld. Er zijn geen daterings- of andere monster verzameld. Externe analyses van materiaal of monster waren niet nodig; al het verzamelde vondstmateriaal is zelf gedetermineerd. Alle werkzaamheden worden uitgevoerd onder certificaat op basis van de BRL 4000 (juli 2018).

Afb. 16. Een overzicht van het deel van het plangebied dat archeologisch begeleid is; het onderzoeksgebied. Hierbinnen is, naar het water toe aflopend, ontgraven tot ca. 2 m + NAP (tot ca. 1,6 m onder de bestaande vloer/erfverharding (Dorst 2025, vakteam erfgoed).

Motivatie onderzoeksmethode

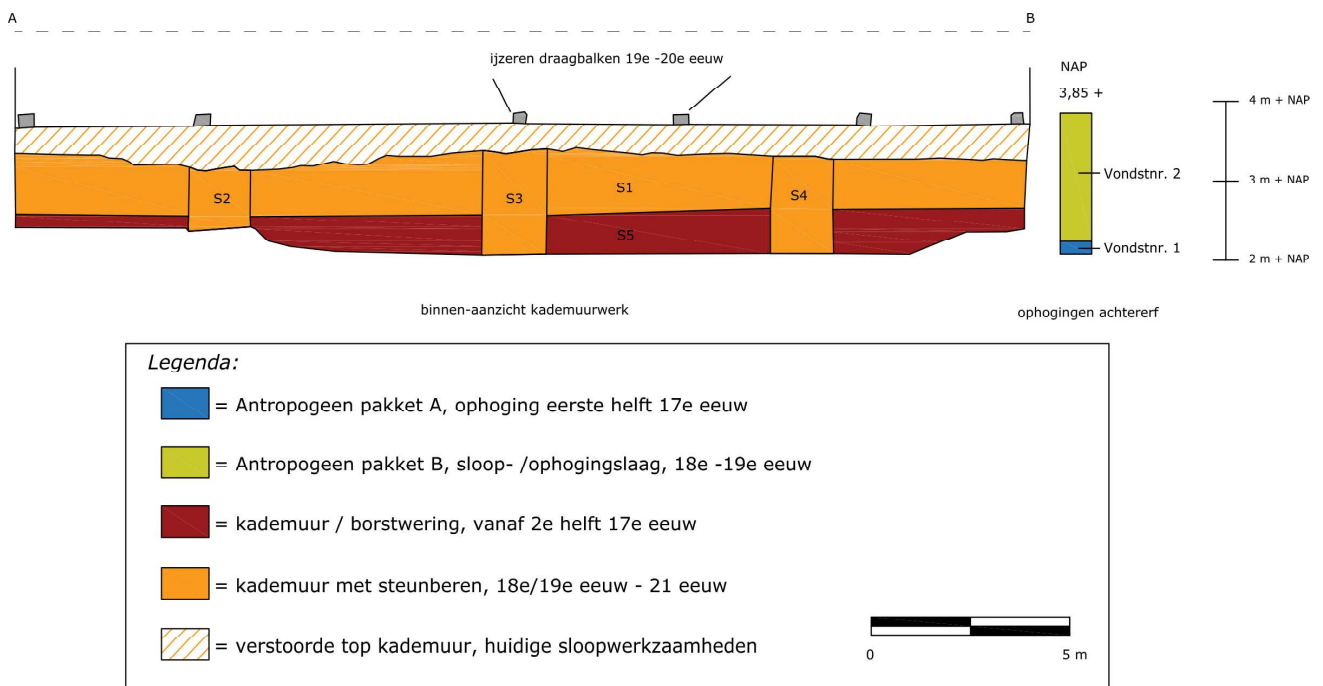
Het onderzoek is uitgevoerd conform de richtlijnen van de KNA 4.1 en verder zoals geformuleerd in het PvA. Er is op het achtererf één gesloten context (keldertje) aangetroffen, maar deze is niet tot op de bodem onderzocht aangezien deze pas op het diepste aanlegniveau herkenbaar in het vlak aanwezig was. Om de bodem niet dieper te vergraven, is deze zoals aangetroffen (opgevuld met zand en puin) in de bodem gelaten.

5.2 Onderzoekresultaten

Als eerste zal de bodemopbouw worden besproken, gevolgd door de archeologische aspecten. Tijdens het onderzoek is de (deels te slopen) kademuur beschreven en zijn bebouwingsresten uit de periode 17^e-19^e eeuw aangetroffen. Op het achtererf is daarnaast ook nog een restant van een vrijstaand keldertje gevonden. Alle verzamelde vondsten (V1 en V2) worden overgedragen aan het Stadsdepot van de gemeente Dordrecht.

5.2.1 Bodemopbouw

Binnen de ontgravingsdiepte van ca. 150 cm onder vloer/verharding zijn alleen antropogene ophogingen aangetroffen. De ophogingen die op het (oorspronkelijk open) achtererf zijn aangetroffen, zijn aangegeven in afbeelding 17. De in pandig ontgraven grond betreft een sloop-/ophogingspakket dat wordt beschreven in paragraaf 5.2.2. Archeologie.

Afb. 17. Een geïnterpreteerd geo-archeologisch bodemprofiel/kademuur-aanzicht op het achtererf. Voor de ligging van dit profiel, zie afbeelding 16 (Dorst 2025, vakteam erfgoed).

Antropogeen pakket A (ophogingen, eerste helft 17^e eeuw)

Vrijwel geheel op de maximale ontgravingdiepte is vanaf circa 2,23 m + NAP (ca. 1,6 m – mv) het oudste ophogingspakket van de Wolwevershavenkaai aangetroffen; Antropogeen pakket A (afb. 17). Dit bestaat uit licht-bruingrijze, sterk zandige klei met wat baksteenpuin en -mortel en enkele stuks keramiek (V1). De keramiek betreft de bakselsoorten roodbakkerd aardewerk, witbakkend aardewerk, steengoed 2 en mogelijk majolica (afb. 18). Het roodbakkerd aardewerk betreft een bodem van een ongeglazuurde pot met vijf gaten in de bodem; mogelijk een bloempot. Het witbakkend aardewerk is een randwand fragment van een kan met lintoer. Deze is voorzien van dik loodglazuur met koperoxide. Onder het steengoed 2 zijn twee wandfragmenten van een kom/kan en mogelijk afkomstig uit de Raeren/Westerwald regio. Deze zijn in kobaltoxideblauw gedecoreerd met appliqué en (rad)stempelversieringen met o.a. florale voorstellingen.

Het mogelijke fragment majolica betreft een bodemwandscherf van een bord. Het baksel is roze/rood en uitwendig lijkt een restant witte slib aanwezig te zijn. Het gaat mogelijk om een halffabricaat (biscuit) dat afkomstig is uit het atelier van een plateel-(majolica)bakker. Het dichtstbij gelegen atelier lag aan de noordzijde van de Varkensmarkt dat een achtererf had tot aan de Nieuwe Haven. Deze is in 1612 gesticht door de gebroeders Gerrit en Jacob van den Heuvel.⁸ Rond het midden van de 17^e eeuw ging het over op een andere eigenaar, maar sloot hierna al snel, namelijk in 1654. In de jaren '60 van de 17^e eeuw is er kortstondig nog even een plateelbakkerij bij het Hoefijzerpoortje actief geweest, maar in 1669 was het over met de Dordtse plateelbakkerijen.

Op basis van dit keramiekcomplex is het oudste ophogingspakket op deze locatie te dateren in de periode tweede helft 16^e en eerste kwart 17^e eeuw. De aanwezigheid van het majolica biscuit aardewerk zou hierbinnen aangeven dat de ophogingen tenminste nog plaatsvonden vanaf 1612. Dit kan ook opgemaakt worden op basis van het schilderij van Willaert uit 1629 (afb. 7). Hierop is te zien dat aan de waterzijde van de Wolwevershaven sprake is van een strook grond dat buiten de initiële ophoging en verdedigingspalissade ligt. Dit deel is dus pas tussen circa 1629 en het midden van de 17^e eeuw in cultuur gebracht (vóór 1645, zie afb. 8). Antropogeen pakket A is hier op het achtererf dus te dateren in de eerste helft van de 17^e eeuw. De onderzijde van het pakket is niet bereikt en de oorspronkelijke dikte, en het bijbehorende maaiveld, zijn onbekend; de top is in latere perioden verstoord.⁹

Afb. 18. Een aantal vondsten (V1) uit het (ontgraven) deel van het oudste ophogingspakket binnen het voormalige open achtererf aan het water van de Oude Maas. Onder het vermoedelijke fragment biscuit-aardewerk dat waarschijnlijk afkomstig is van een Dordtse plateelbakker (foto: Dorst 2025, vakteam erfgoed).

Antropogeen pakket B (sloop- /ophoging, 18^e – 19^e eeuw)

Het bovenste, jongste bodempakket bestaat uit bruingrijs, licht kleig zand met veel bouw-/slooppuin en enkele stuks keramiek (V2). De top van dit pakket reikt tot aan het huidige maaiveld, op 3,85 m + NAP. Onder het verzamelde bouwpuin zijn onder andere verschillende (majolica) wandtegels met polychrome en (kobaltoxide)blauwe decoraties (afb. 19).

⁸ Van der Meulen, 2018.

⁹ Aangezien van een hierin aangelegd keldertje (S12) nergens een aanzet van het plafond is waargenomen, kan aangenomen worden dat er mogelijk tot 80-100 cm zal zijn verstoord.

Deze zijn te dateren in de eerste helft van 17^e eeuw.¹⁰ Daarnaast zijn er faience wandtegels in dit pakket aanwezig; deze hebben een centrale decoratie van landschappen met huizen en bruggetjes in kobaltblauw. Ze zijn te dateren in de periode 1670-1720.¹¹ Ten slotte zijn er onder de vondsten ook twee fragmenten roodbakend aardewerk aanwezig; een bodemfragment van een pot en een randwandfragment van een (kachel)pan met ophangoog, mogelijk afkomstig uit Bergen op Zoom (afb. 19). Deze zijn alleen breed te dateren in de periode 18^e-19^e eeuw en mogelijk iets specifieker tussen circa 1750-1850. Op basis van het vondstmateriaal is het jongste bodempakket Antropogeen pakket B vermoedelijk te dateren tussen circa 1750-1850. Het is mogelijk dat het is ontstaan bij de (ver)bouw van het huidige pand in 1851.

Afb. 19. De vondsten (V2) uit het jongste sloop- en ophogingspakket binnen het voormalige open achtererf aan het water van de Oude Maas. Links de verschillende wandtegels uit de 17^e- 18^e eeuw en rechts de keramiek (foto: Dorst 2025, vakteam erfgoed).

¹⁰ Pluis 2013. Resp. complete tegel, zie pag. 430, A06.01.02 (1620-1650), en polychroom tegel, zie pag. 422, A05.08.06 (1600-1640).

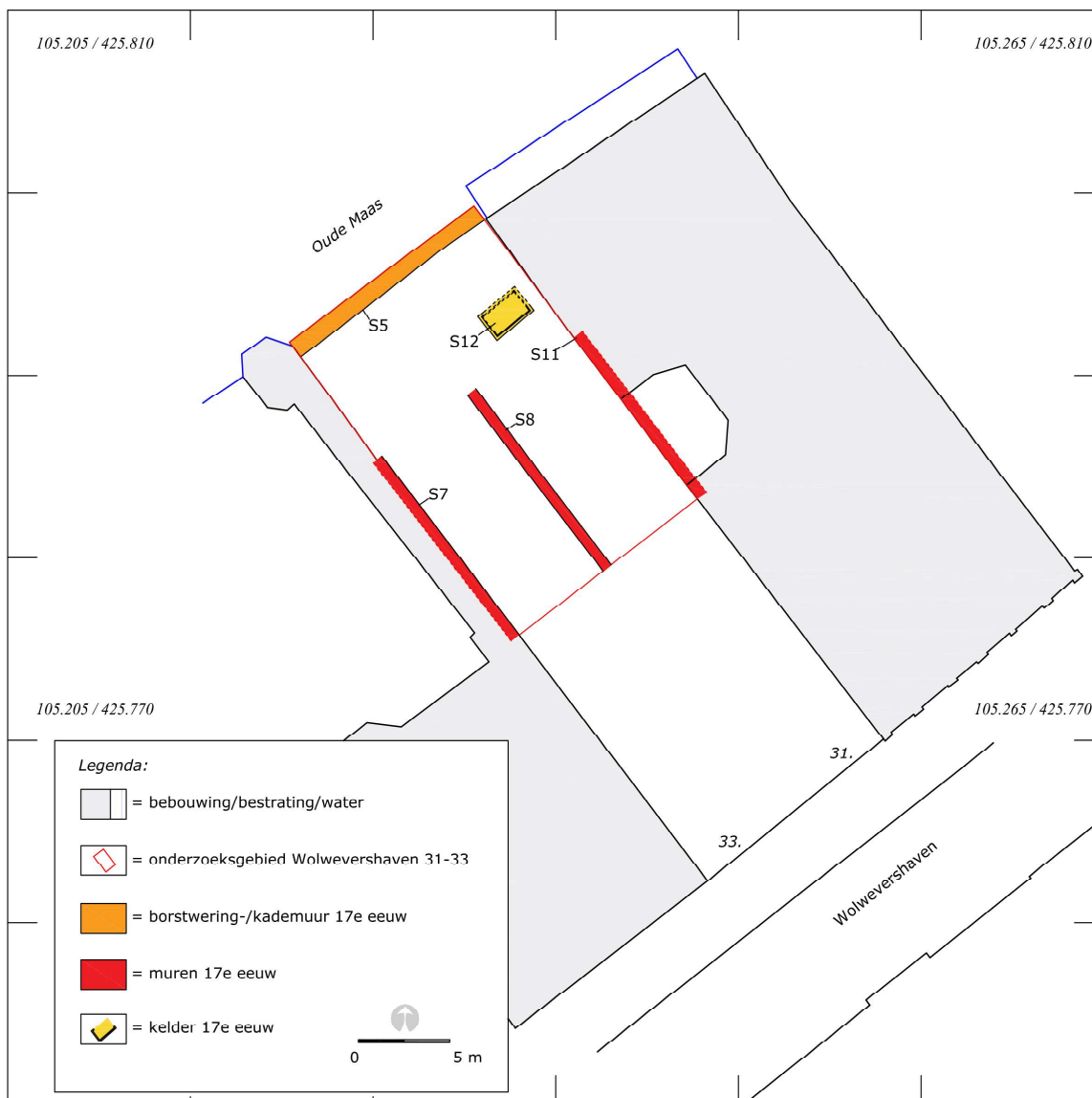
¹¹ Pluis 2013., zie pag. 494, A14.08.10.

5.2.2 Archeologie

Tijdens het veldwerk zijn archeologische sporen aangetroffen uit de periode 17^e- 20^e eeuw. Deze waren zowel inpandig als op het voormalige, open achtererf aanwezig (afb. 20 en afb. 23). Deze worden hieronder per onderscheiden periode beschreven.

5.2.2.1 Sporen (eerste helft) 17^e eeuw

In afbeelding 20 zijn de (vermoedelijke) archeologische resten uit de 17^e-eeuw weergegeven. Het gaat om een deel van de huidige kademuur, enkele muren van het pand Wolwevershaven 31-33 en een keldertje.

Afb. 20. De aangetroffen sporen uit de 17^e eeuw (Dorst 2025, vakteam erfgoed).

Kademuur/borstwering S5

Dit is naar verwachting de oudste, nog aanwezige bebouwing binnen het plangebied. Het betreft het diepere deel van de huidige kademuur langs de Oude Maas (afb. 20, S5 en afb. 21). De muur bestaat uit geel/oranje/rode bakstenen met een formaat van 18x7,5x5 cm. De breedte van de muur is (vermoedelijk) circa 95 cm en de top ligt op 2,6 m + NAP. Het hogere, vermoedelijk boven maaiveld opgaande deel hiervan is in het verleden gesloopt en vervangen door een jongere kadefase (zie 5.2.2.2., S1).

De onderzijde is niet bereikt maar zal naar verwachting reiken tot (diep) in de ophogingen die zijn opgebracht bij de aanleg van de kaai van de Wolwevershaven.¹² Dit muurwerk is vermoedelijk een restant van de oorspronkelijke bakstenen kade-/verdedigingsmuur die het Nieuwe Werk en de Wolwevershaven omsloot. De aanleg van de bakstenen muur kan, op basis van kaartmateriaal, gedateerd worden in de periode 1629 en 1645 (zie afb. 7 en 8). Dit muurwerk zal een tweeledig doel gediend hebben; als kademuur maar ook ten dele nog als een verdedigingsmuur. Het zal in deze periode niet meer gaan om een hoge en zware verdedigingsmuur zoals in de Middeleeuwen, maar om een borstwering; een lichtere muur met een hoogte tot circa borsthoogte waarachter verdedigers zich konden verschuilen. De oorspronkelijke hoogte van deze muur is onbekend, maar zal vermoedelijk rond de 1,5 m zijn geweest. De oorspronkelijke hoogte van het 17^e-eeuwse maaiveld lag mogelijk rond de huidige diepte waarop de muur is gesloopt, circa 2,6 m + NAP. Bij een veronderstelde hoogte van circa 150 cm, zal de bovenzijde van deze 17^e-eeuwse borstwering rond de 4 m + NAP gelegen hebben.

Afb. 21. Een binnenzijde aanzicht van het ondergrondse deel van de huidige kademuur. Het onderste deel is een restant van de 17^e-eeuwse kademuur-/borstwering S5 met daarop de jongere kademuurfase S1 en de bijbehorende steunberen S2, S3 en S4, zie ook afb.17 (Dorst 2025, vakteam erfgoed).

Muren S7, S8 en S11

Inpandig zijn drie muren aanwezig die vermoedelijk ouder zijn dan 1851, het veronderstelde bouwjaar van het huidige pand. Het gaat om de muren S7, S8 en S11. Muur S7 is de zuidelijke zijgevel van het huidige pand. Het bestaat uit rode baksteen met een formaat van 23x11x5 cm. Het betreft nog geheel opgaand muurwerk. Dit kan in oorsprong een zuidgevel van één van de twee 17e-eeuwse huizen. Muur S11 is de noordelijke zijgevel van het huidige pand en bestaat uit oranje/gele baksteen met een formaat van 22x9,5x5,5cm. Oorspronkelijk zal dit de noordelijke zijgevel van één van de twee 17e-eeuwse huizen. Deze hadden dan een breedte van 5,8 m. De derde muur S8 is de tussenmuur in het huidige pand. Het bestaat uit oranje/rood/gele bakstenen met de formaten 23x10/10,5/5/5,5 cm en ook dit is nog, voor een klein deel, opgaand muurwerk. Een groot deel van deze muur is later doorgebroken en in de recente 20^e-eeuw weer opgevuld met witte fabrieksstenen (afb. 25). Gezien het formaat/kleur van de gebruikte bakstenen en de muurbreedte van 60 cm kan de muur S8 dus ook een (gedeelde) scheidingsmuur zijn geweest van de twee oorspronkelijke, 17^e-eeuwse huizen.

De aanwezigheid van de vermoedelijk oudere, 17^e-eeuwse muren doet vermoeden dat er in 1851 geen sprake was van een gehele sloop van de oudere huizen op deze locatie, maar dat het bakstenen casco is verbouwd tot het huidige pand uit 1851. Resten van de oudere voorganger(s) zijn hierin dus waarschijnlijk nog aanwezig.

Kelder S12

Op het voormalige, open achtererf is de onderzijde van een vrijstaand keldertje gevonden (afb.20, S12 en afb. 22). Het heeft een afmeting van 2,6 x 1,7 m en bestond uit 1-steens muurwerk met gele bakstenen van het formaat 16x10x5 cm. De bovenzijde was geheel gesloopt en de top van het restant was aanwezig op 1,6 m – mv (ca. 2,23 m + NAP). Aan de binnenzijde was een klamplaag aanwezig van een speciale, tegelachtig formaat gele baksteen, namelijk 16x7x3,5 cm. Deze waren met de brede onderzijden tegen de muur bevestigd. Dergelijke klamplagen werden aangebracht om een kelder vochtwerend/waterdicht(er) te maken en waarschijnlijk zal hier oorspronkelijk ook nog een zichtwand van majolica/faience tegels tegenaan gezeten hebben. De binnenzijde van de kelder was opgevuld met zand en slooppuin, waaronder rode en grijze daktegels. Aangezien de top van het restant van deze kelder pas op de beoogde ontgravingsdiepte aanwezig was, is met het oog op de stabiliteit van de ondergrond besloten deze niet uit te graven. De bodem van de kelder is dus niet waargenomen en ook de ingang ervan is onduidelijk, maar vermoedelijk aanwezig in de noordelijke, kopse zijde.

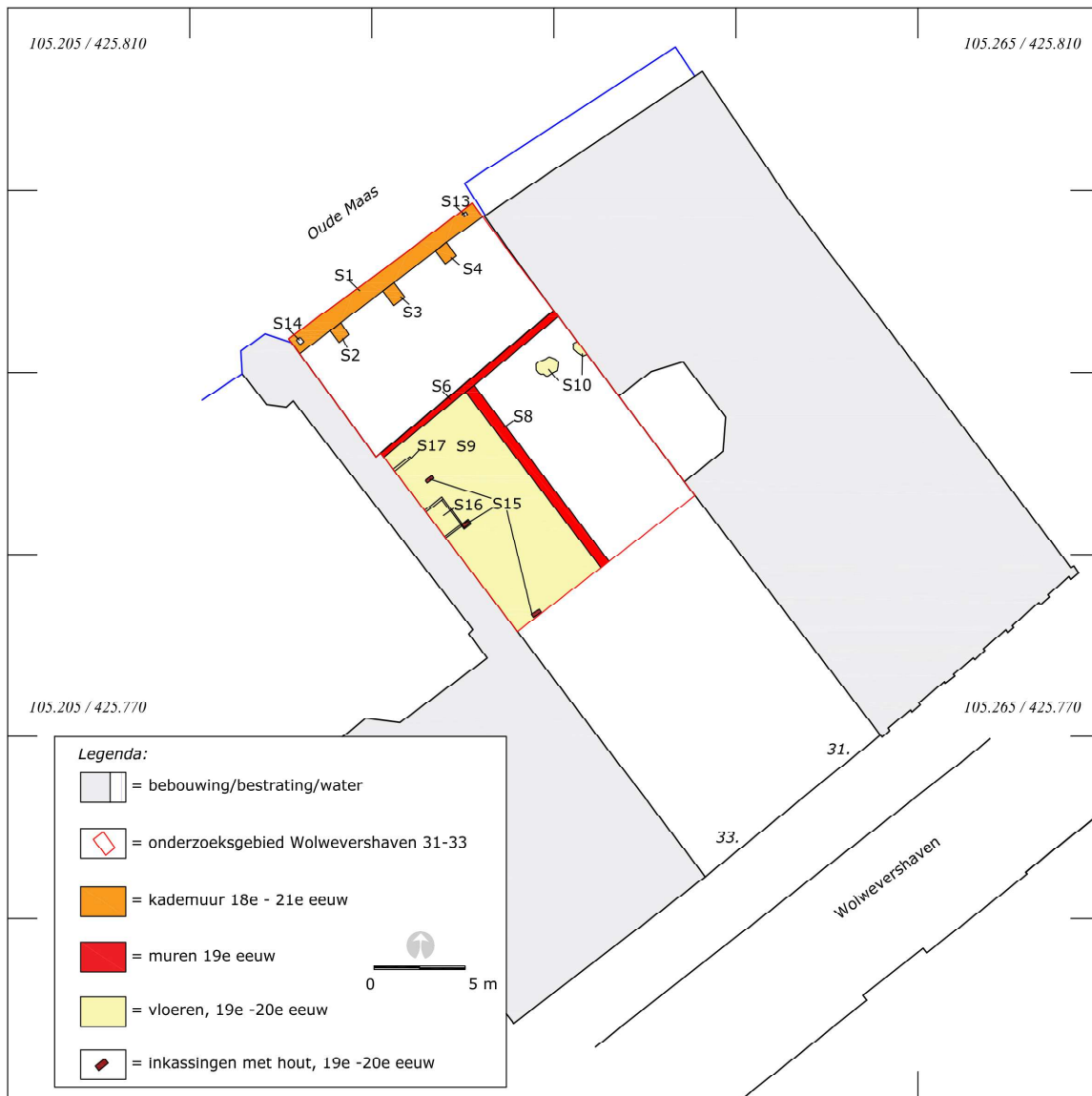
¹² De kademuur is binnen de kavel van het plangebied over de gehele breedte tot circa 1,6 m – maaiveld (ca. 2 m + NAP) afgebroken en vervangen door een nieuw, betonnen kadedeel.

Afb. 22. Boven: de kelder S12 op vlakniveau gezien in noordwestelijke richting. Onder: de noordoostelijke hoek van het binnenwerk van de kelder met de bakstenen klamplaag (Dorst 2025, vakteam erfgoed).

5.2.2.2 Sporen 19^e – 20^e eeuw

In afbeelding 23 zijn alle bewoningssporen uit de periode 19^e – 20^e eeuw weergegeven. Het gaat om een jongere kademuurfase, een muur/muren en inpandige vloeren.

Afb. 23. De aangetroffen sporen uit de 19^e -20^e eeuw (Dorst 2025, vakteam erfgoed).

Kademuur S1 met steunberen S2, S3 en S4.

In een onbepaalde periode is de oorspronkelijke, 17^e-eeuwse borstwering ten dele gesloopt waarna een nieuwe kademuur op het restant is gezet (afb. 17, afb. 21, V1). Dit kademuurdeel is opgebouwd uit gele baksteen met een formaat van 17,5x8x4 cm (afb. 20, S1, afb. 21). In de bovenzijde van dit muurwerk waren ijzeren balken aanwezig; mogelijk funderingen van opstallen op de kademuur.

Aan de binnenzijde hiervan waren drie steunberen met formaten van 80x70 en 90x80 cm aanwezig (afb. 23, S2-S4). Deze bestonden uit gele en oranje bakstenen met formaten tussen 17/18,5x8/8,5x4/5 cm; mogelijk zijn hiervoor ook bakstenen uit het hogere deel van de 17^e-eeuwse borstwering S5 hergebruikt. Deze steunberen stonden grotendeels, vermoedelijk dus ondergronds, koud tegen de oudere, gesloopte borstwering (S5) en een deel van het nieuwe opgaande kademuurwerk (S1). Pas geheel bovenin, rond de 3,25 m + NAP, waren deze ingekast/in warm verband in de kademuur S1 aanwezig (afb. 24). Het is dus ook onduidelijk of deze steunberen uit dezelfde aanlegfase als de kademuur S1 behoren. Mogelijk zijn de steunberen pas aangebracht in de periode waarop men zwaardere opstallen op- en aan de kademuur is gaan bouwen. In deze kademuurfase zitten aan de noord- en zuidgrens twee diepe gaten (afb. 23, S13 en S14). Deze gaten zijn mogelijk gemaakt om een opstal op de kademuur in te zekeren. Vermoedelijk dateren zowel de kademuur S1 als de steunberen uit de 18^e eeuw. De onderzijden zijn tijdens de begeleiding niet waargenomen, maar volgens de uitvoerder lag dit maar iets onder de beoogde ontgravingsdiepte van ca. 2 m + NAP. De steunberen zijn alle drie vrij gegraven en verwijderd.

Afb. 24. Links: een aanzicht tegen de noordoostelijke zijde van steunbeer S3. Rechts: een aanzicht tegen het hoger gelegen deel van de zuidwestelijke zijde van steunbeer S4 waarop te zien is dat deze in warm verband/ingekast in de jongere kademuur S1 aanwezig is (Dorst 2025, vakteam erfgoed).

Muur S6

De gehele achtergevel van het huidige pand bestaat uit rode bakstenen met een formaat van 22x10x5,5 cm. De muur heeft een dikte van 40 cm. Deze achtergevel is vermoedelijk gerealiiseerd bij de bouw van het huidige pand Wolwevershaven 31-33 en daarmee te dateren in het jaar 1851. De muur S8 is in dit faseoverzicht ook aangegeven omdat deze binnen het nieuwe pand uit 1851 als inpandige tussenmuur fungeerde.

Klinkervloeren S9 en S10

Het gaat om vloerverhardingen door middel van klinkers die zowel in de zuidelijke als de noordelijke helft van het huidige pand aanwezig waren.

De klinkervloer in de noordelijke helft (S10) was sterk verstoord (afb. 23). Het bestond uit geel/oranje klinkers van het formaat 18x9x?cm en de klinkers waren op zijanten in een halfsteen-/klezoorverband gelegd. De top van dit vloerrestant in het achterhuis lag rond 3 m + NAP. Hieronder lag een pakket lichtgrijs straatzand met onderin wat bouwpuin.

De klinkervloer in de zuidelijke helft (S9) was nog vrijwel geheel onverstoord aanwezig. De noordelijke helft bleek helaas al vergraven, maar de zuidelijke helft is vrijgelegd, schoongeveegd en gedocumenteerd (afb. 23 en afb. 25). Het bestond uit geel/oranje klinkers van het formaat 18x9x?cm en was gelegd in een overwegend halfsteens-, maar soms lokaal in klezoorverband. De top van de vloer lag tegen de achtergevel rond de 3 m + NAP, maar liep richting de Wolwevershaven geleidelijk af; rond het midden van het pand lag deze op de beoogde diepte van de nieuwe vloer en is verder oostwaarts niet verder vrij gelegd. Ook hieronder lag een pakket lichtgrijs straatzand met wat slooppuin dat onderin in hoeveelheid toenam. De klinkervloeren in het pand dateren van (of ná) 1851.

Afb. 25. De zuidelijke helft van de vloer S9 in de zuidelijke helft van het achterhuis, gezien in noordwestelijke richting, naar de Oude Maas. In de vloer zijn inkassingen met hout (S15) aanwezig (Dorst 2025, vakteam erfgoed).

Op/in de vloer waren verschillende sporen aanwezig. Het gaat om drie inkassingen waarin houtwerk aanwezig was (afb. 25 en afb. 26, S15), een omzoomd plateau S16 en een rij ingelegde bakstenen van een groot formaat (S17) (afb. 23).

noord

midden

plateau S16

zuid

rij bakstenen S17 in vloer S9

Afb. 26. Links: de inkassingen met houtwerk (S15) in vloer S9. Rechts: het omzoomde baksteenplateau (S16) en de ingelegde rij bakstenen (S17) in de vloer S9, gezien in zuidwestelijke richting (Dorst 2025, vakteam erfgoed).

De inkassingen zijn vermoedelijk locaties waar een stellage of een scheidingswand heeft gestaan. De functies van het plateau en de ingelegde rij grotere bakstenen in deze vloer zijn duidelijk. Aangezien het pand in 1851 in gebruik was door de wijnkoper/touwslager/zeilmaker Franciscus Johannes van den Hoogen, is het aannemelijk dat de begane grond als werkruimte in gebruik was. De sporen in/op de vloer zullen dan ook te relateren zijn aan het uitoefenen van werkzaamheden binnen deze ambachten. Echter, het is ook mogelijk dat deze sporen in een latere periode en gebruik van de vloer zijn ontstaan. En dan gaat het om de (eerste helft van) 20^e eeuw waarin deze ruimte in gebruik was als garage.

6. Samenvatting en conclusies

Tussen 21 februari en 27 oktober 2025 is in het plangebied Wolwevershaven 31-33 een opgraving, variant archeologische begeleiding, uitgevoerd. Ten aanzien van de geformuleerde vraagstellingen is het volgende geconstateerd:

- *Hoe is de bodemopbouw in het plangebied tot op de maximale ontgravingsdieptes in het pand en op het open achterplaatsje? Is het mogelijk de (verschillende) ophogingspakketten (relatief) te dateren?*
- *Zijn er binnen de ontgravingsdieptes archeologische resten aanwezig? En zo ja, wat is hiervan de aard, (relatieve) datering en ligging?*
Specifiek: zijn er aanwijzingen voor ambachtelijk werkzaamheden in de oudste, 17^e-eeuwse periode? En zijn er in de aanwezige (in pandige) sporen aanwijzingen voor het vraagstuk of het pakhuis Oslo bestaat uit twee oorspronkelijk oudere, 17^e-eeuwse panden die zijn samengevoegd of dat er sprake is van een nieuwbouwpand (uit 1851).

Binnen de te ontgraven diepte zijn alleen antropogene aanplempings-/ophogingspakketten aangetroffen. Op het voormalige open (achter)erf gaat het dieper gelegen om oudere aanplempingen/ophogingen uit de eerste helft van de 17^e eeuw. Het lijkt erop dat de kaai van de Wolwevershaven in twee fases is aangelegd. Allereerst lag er, na het graven van de Wolwevershaven aan de noordzijde een smalle strook grond met aan de zijde van de Oude Maas een houten palissade die vanaf het Damiatebolwerk in zuidwestelijke richting naar de Binnen Walvest liep. Deze situatie bestond nog tot in ieder geval 1629 zoals op een schilderij van Willelaert te zien is. Aan de rivierzijde van deze palissade is een uitbreiding van het landareaal te zien; dit is de tweede fase van aanleg van de Wolwevershavenkaai. In deze zone bevindt zich het onderzoeksgebied en dit deel van de kaai is, op basis van bekende schilderijen en prenten, gerealiseerd tussen 1629 en 1645.

In deze periode is de nieuwe uitbreiding aan de rivierzijde ook voorzien van een bakstenen borstwering. Een dieper niveau hiervan is in het onderzoeksgebied ook aangetroffen als onderdeel van de huidige kademuur. Deze was opgebouwd uit geel/oranje/rode bakstenen van het formaat 18x7,5x5 cm. In vergelijking met deze borstwering/kade zoals die ter hoogte van het Damiatebolwerk aan de Wolwevershaven 4 is aangetroffen, is dit van een kleiner formaat. Hier bestond de muur uit gele en roze bakstenen van het formaat 21x8,5x5 cm.¹³ Dit verschil is lastig te verklaren; het meest aannemelijk is dat deze borstwering perceelsgebonden is aangelegd. Een andere mogelijkheid is dat men hier nabij het Damiatebolwerk een grotere steen heeft gebruikt.

De oorspronkelijk 17^e-eeuwse borstwering is op een gegeven moment deels afgebroken waarna er een nieuw kadedeel is opgezet. Deze kademuur is voorzien van drie steunberen. Deze bouwphase kan mogelijk gedateerd worden in de 18^e eeuw en kan zijn uitgevoerd om een stevige fundering te verkrijgen voor een aantal opstallen boven op de kademuur.

In pandig zijn drie muren aangetroffen die mogelijk deel uitmaken van de oudere, 17^e-eeuwse huizen die op dit perceel stonden. Het gaat om de beide zijgevels en een scheidende middenmuur van het huidige pand. Van dit pand werd aangenomen dat het geheel in 1851 is gebouwd, maar op basis van deze bevindingen kan gesteld worden dat in dit casco dus nog enkele oudere, dragende muren (ten dele) aanwezig zijn. Op het voormalige open achtererf van het voormalige noordelijke, 17^e-eeuwse huis was een vrijstaand keldertje aanwezig. Deze was voorzien van een vochtwerende klamplaag en vermoedelijk heeft hier nog een decoratieve tegelwand tegenaan gezeten. In het omliggende puin zijn verschillende (fragmenten) van dergelijke majolica wandtegels gevonden. Het gaat om tegels met een polychroom als kobaltblauwe decoratie welke te dateren zijn in de eerste helft van de 17^e eeuw, maar ook latere 18^e-eeuwse faience wandtegels zijn hierin aanwezig.

¹³ Dorst 2011, pag. 17.

Inpandig waren in beide zijden van het achterhuis van dit pand uit 1851 nog vloeren van baksteen klinkers aanwezig. Hierin zijn verschillende sporen aanwezig die toegeschreven kunnen worden aan (ambachtelijke) activiteiten of meubilaire inrichtingen die gedateerd kunnen worden in de 19^e- en 20^e eeuw.

Voor vragen over de bevindingen en conclusies in dit rapport kan contact worden opgenomen met dhr. M.C. Dorst, senior KNA-archeoloog van de gemeente Dordrecht, tel. (078) 770 4904.

Bronnen

Literatuur

Bartels, M. 1999: Steden in Scherven 1 en 2. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dorsrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900). Stichting Promotie Archeologie en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Boer, de G.H., M. Rietkerk, J.A. Schenk & B. Jansen, 2009: Stad en Slib. Het archeologisch potentieel van het Eiland van Dordrecht in kaart gebracht. Een archeologische verwachtings- en beleidskaart voor het buitengebied en de historische stad. *RAAP-rapport 1672*.

Dorst, M.C., 2011: Gemeente Dordrecht, plangebied Wolwevershaven 4. Een archeologische begeleiding. *Dordrecht Ondergronds 16*. Gemeente Dordrecht, Ruimtelijke Realisatie/Archeologie.

Dorst, M.C. en G.H. de Boer, 2017: De Grote Kerk, Thuredrith en Oude Maas, Dordrecht. Archeologisch booronderzoek rond de Grote Kerk. Nieuwe geo-archeologische informatie over de Thuredrith, Oude Maas en Grote Kerk. *Dordrecht Ondergronds 92*. Gemeente Dordrecht, vakteam erfgoed.

Easton, C., 1917: Het Dordtse probleem, de vroegere loop der rivieren bij Dordrecht. In: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 34, 1917, pag. 137*.

Frijhoff, W., H. Nusteling & M. Spies, 1998: *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*. Stadsarchief Dordrecht, Hilversum Kostverloren.

Hendriks, J. & J. Koonings, 2001: Van der stede muere. Beschrijving van de stadsmuur van Dordrecht. *Vereniging Oud-Dordrecht, Jaarboek 2000*, Dordrecht.

Meulen, A. van der, 2018: De plateelnijverheid in Dordrecht 1612-1669, enkele nieuwe gegevens. In: *Vormen uit Vuur 237*. Uitgave van de Nederlandse Vereniging van Vrienden van Ceramiek en Glas.

Nipius, J., 2023: Wolwevershaven 31-33, Dordrecht. Bouwhistorische opname en waardestelling. *NipiDes, Bouwhistorisch onderzoek*, Dordrecht.

Pluis, J. 2013: De Nederlandse Tegel; decors en benamingen 1570-1930. Nederlands Tegel-museum i.s.m. Primavera Pers, Leiden, derde, herziene en vermeerderde uitgave 2013.

Sarfati, H., 2007: *Archeologie van een Deltastad. Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht*. Stichting Matrijs, Utrecht.

Schierck, G.J., 2017: De Dordtse uitdaging. De vroegere loop van de rivieren bij Dordrecht. *Tijdschrift voor Historische Geografie, 2e jaargang 2017, nummer 1*.

Vos, P.C., J. Bazelmans, H.J.T. Weerts en M.J. van der Meulen, 2011: Atlas van Nederland in het Holoceen, Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu. Amsterdam. Kaart ook op: https://archeologieinnederland.nl/sites/default/files/map_attachments/Paleogeografische%20kaart%20800nc.pdf

Wall, P.H. van de Wall, 1790: Handvesten, privilegien, vrijheden, voorregten, octrooijen en costumen; midsgaders sententien, verbonden, overéénkomsten, en andere voornaame handelingen der stad Dordrecht. Deel 1, 129-131. <https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?identificatie=dpo:7314:mpeg21:0402>

Verantwoording afbeeldingen, gebruikte kaarten en webverwijzingen

Afb. 1. De ligging van het plangebied Wolwevershaven 31-33 in Dordrecht (rood) (Dorst 2025, vakteam erfgoed).

Afb. 2. De ligging van het plangebied met daarin de twee onderzoeksgebieden; het inpandige deel op de begane grond (roze) en het open achterplaatsje (rood) (Dorst 2025, vakteam erfgoed).

Afb. 3. Het plangebied met boven de bestaande situatie en de raai van het profielbeeld (zie afb. 4). Onder: de beoogde nieuwbouwsituatie op de begane grond (plantekening Stijl Architectuur, d.d. 26-10-2023, besteknr. 022-918m bewerkt door Dorst 2025).

Afb. 4. Een profielbeeld over het plangebied met boven de bestaande situatie en in rood aangegeven de te verwijderen vloeren en in roze het te ontgraven bodemtraject. Onder: de beoogde nieuwbouwsituatie waarbij sprake is van een gelijkvloerse verharding van Wolwevershaven tot aan de Oude Maas (plantekening Stijl Architectuur, d.d. 26-10-2023, besteknr. 022-918m bewerkt door Dorst 2025).

Afb. 5. Het planbeeld bij benadering weergegeven op een uitsnede van een kaart van Jacob van Deventer die de situatie rond 1558 weergeeft. Het is gelegen in een groengrijze strook die waarschijnlijk een aan-/opslibbing weergeeft (NA, inventarisnr.: NL-HaNA_4.DEF_1.2, bewerkt door Dorst 2025).

Afb. 6. Het gebied van de latere Wolwevershaven op een uitsnede van een tekening van Anthonis van den Wyngaerde uit (waarschijnlijk) 1544. Hierop is de houten palissade goed te zien. Deze zal zijn aangebracht om zand, slib en opgeworpen grond en stadsafval vast te houden. Het noorden is onder. In rood is de vermoedelijke locatie van het plangebied aangegeven; het is niet zeker waar de grens van deze palenrij in eerste instantie lag. Mogelijk lag de palenrij ter hoogte van de huidige noordelijke kademuur van de Wolwevershaven en in dat geval lag het plangebied nog geheel in het water van de Oude Maas (Collectie Ashmolean Museum, Oxford, referentie. nr. WA.SUTH.B.1.328.1, bewerkt door Dorst 2025).

Afb. 7. Een uitsnede van een kaart van Willaert uit 1629 waarop de inrichtingssituatie op de Wolwevershaven te zien is. Het gebied van de huidige straat Wolwevershaven is herkenbaar als de houten palissade met aan de haveningang (midden links) het bakstenen Damiatebolwerk. Voor de palissade is een mogelijk tweede fase van landwinning herkenbaar als een laaggelegen strook groen met aan vlechtwerk beschoeiing. In rood is bij benadering de locatie van het plangebied Wolwevershaven 31-33 aangegeven (Collectie Dordrechts Museum, objectnr. 842415, bewerkt door Dorst 2025).

Afb. 8. De Wolwevershaven, hier nog Nieuwe Haven genoemd, op een uitsnede van een kaart van Blaeu uit 1645. Op de hele kade is hierop bebouwing aangegeven met in groen de vermoedelijke locatie van het plangebied Wolwevershaven 31-33 (RAD inventarisnr. 551_40016).

Afb. 9. Het plangebied (in rood) afgebeeld op een uitsnede van een aquarel uit 1792, gezien vanaf de Oude Maas tegen de achterzijde. Hierop is te zien dat de (verdedigings)muur van de kade per perceel verschillend in hoogte is. Verder is er sprake van een open plaatsje waarop een grote boom staat. En er is op de muur een uitbouwje boven het water aanwezig. Van het pand of panden zijn alleen wat dakdelen te zien. De verschillende hoogtes van deze dakdelen kunnen mogelijk (nog) wijzen op een eventuele aanwezigheid van twee 17^e-eeuwse panden op deze locatie (RAD inventarisnr. 552_231757, gemeentelijke prentverzameling; catalogus-Overvoorde 131).

Afb. 10. Het plangebied (rood) weergegeven op de kadastrale minuut van 1811-1832 (minuutplan Dordrecht, Zuid-Holland, sectie F, blad 01 (MIN08037F01, bewerkt door Dorst 2025).¹⁴ In de inzet de eigenaar van het pand in 1832; de advocaat Adriaan van der Werff (RAD inventarisnr. 552_331619).

Afb. 11. Een uitsnede van een luchtfoto uit 1924. Hierop is het pand van het plangebied gro-tendeels, aan de achterzijde gezien (RAD inventarisnr. 555_16129, foto door KLM Aerocarto 1924, ID-nummer 002491ZR, bewerkt door Dorst 2025).

Afb. 12. Een uitsnede van een luchtfoto uit 1964 met daarop de achterzijde van het pand Wolwevershaven 31. Op deze foto is het gehele pand goed te zien. Er is sprake van één of twee achter een gezamenlijke voorgevel, samengevoegde panden met dubbele kappen (NIMH (Ned. Instituut voor Militaire Historie), inventarisnr. AKL004701, bewerkt door Dorst 2025).

Afb. 13. De onderste plint van de voorgevel van het pand Wolwevershaven 31 ergens rond het midden van de 20e eeuw. Er is een grote, dubbele deur waardoor onder andere auto's naar binnen kunnen. Voor het pand is een Shell bezinepomp aanwezig (RAD inventarisnr. 309_100655 bewerkt door Dorst 2025).

¹⁴ <https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/rce-mediabank/detail/a76c7e2e-94d7-11e5-afec-4732e4e2f865/media/d60056d6-0086-671e-7924-7cd5aaf12929?mode=detail&view=horizontal&q=minuutplan%20Dordrecht&rows=1&page=11>

- Afb. 14. De voorgevel van het pand pakhuis Oslo, Wolwevershaven 31-33 (Archief Vakteam Erfgoed gemeente Dordrecht, Monumentenzorg 2025).
- Afb. 15. De 17^e-eeuwse oven die op het achtererf van het pand aan de Wolwevershaven 4 is aangetroffen bij de opgraving in 2011 (uit: Dorst 2011, afb. 15).
- Afb. 16. Een overzicht van het deel van het plangebied dat archeologisch begeleid is; het onderzoeksgebied. Hierbinnen is, naar het water toe aflopend, ontgraven tot ca. 2 m + NAP (tot ca. 1,6 m onder de bestaande vloer/erfverharding (Dorst 2025, vakteam erfgoed).
- Afb. 17. Een geïnterpreteerd geo-archeologisch bodemprofiel/kademuur-aanzicht op het achtererf. Voor de ligging van dit profiel, zie afbeelding 16 (Dorst 2025, vakteam erfgoed).
- Afb. 18. Een aantal vondsten (V1) uit het (ontgraven) deel van het oudste ophogingspakket binnen het voormalige open achtererf aan het water van de Oude Maas. Rechtsonder het vermoedelijke fragment biscuit-aardewerk dat mogelijk afkomstig is van een Dordtse plateelbakker (foto: Dorst 2025, vakteam erfgoed).
- Afb. 19. De vondsten (V2) uit het jongste sloop- en ophogingspakket binnen het voormalige open achtererf aan het water van de Oude Maas. Links de verschillende wandtegels uit de 17^e-18^e eeuw en rechts de keramiek (foto: Dorst 2025, vakteam erfgoed).
- Afb. 20. De aangetroffen sporen uit de 17^e eeuw (Dorst 2025, vakteam erfgoed).
- Afb. 21. Een binnenzijde aanzicht van het ondergrondse deel van de huidige kademuur. Het onderste deel is een restant van de 17^e-eeuwse kademuur-/borstwering S5 met daarop de jongere kademuurfase S1 en de bijbehorende steunberen S2, S3 en S4, zie ook afb.17 (Dorst 2025, vakteam erfgoed).
- Afb. 22. Boven: de kelder S12 op vlakniveau gezien in noordwestelijke richting. Onder: de noordoostelijke hoek van het binnenwerk van de kelder met de bakstenen klamplaag (Dorst 2025, vakteam erfgoed).
- Afb. 23. De aangetroffen sporen uit de 17^e eeuw (Dorst 2025, vakteam erfgoed).
- Afb. 24. Links: een aanzicht tegen de noordoostelijke zijde van steunbeer S3. Rechts: een aanzicht tegen het hoger gelegen deel van de zuidwestelijke zijde van steunbeer S4 waarop te zien is dat deze in warm verband/ingekast in de jongere kademuur S1 aanwezig is (Dorst 2025, vakteam erfgoed).
- Afb. 25. De zuidelijke helft van de vloer S9 in de zuidelijke helft van het achterhuis, gezien in noordwestelijke richting, naar de Oude Maas. In de vloer zijn inkassingen met hout (S15) aanwezig (Dorst 2025, vakteam erfgoed).
- Afb. 26. Links: de inkassingen met houtwerk (S15) in vloer S9. Rechts: het omzoomde baksteenplateau (S16) en de ingelegde rij bakstenen (S17) in de vloer S9, gezien in zuidwestelijke richting (Dorst 2025, vakteam erfgoed).